

Diskusija

DAR SYKŲ APIE TAI, KADA LIETUVOJE ATsirADO SĄŽINĖ, IR KITAS LDK KULTŪROS ISTORIJS PROBLEMAS

Diskusija apie Dainoros Pociūtės knygą *Maištininkų katedros. Ankstyvoji reformacija ir lietuvių–italų evangelikų ryšiai*

2008 metais buvo išleista Vilniaus universiteto docentės, Lietuvių literatūros katedros vedėjos dr. Dainoros Pociūtės-Abukevičienės monografija *Maištininkų katedros. Ankstyvoji reformacija ir lietuvių–italų ryšiai* (Vilnius: Versus aureus). Tai pastarųjų penkerių metų mokslininkės tyrimų ne tik Lietuvoje, bet ir Italijoje bei kitų šalių bibliotekose ir archyvuose rezultatas, atvėręs naują Lietuvos kultūros istoriografinę perspektyvą ir parodęs Lietuvos reformacinės minties genezę bei ankstyvųjų naujųjų laikų religinių procesų raidą iš netikėtos itališkosios perspektyvos.

Monografijoje tyrinėjami du pirmieji Lietuvos reformacijos dešimtmečiai, kuriuos reprezentuoja originalūs ankstyvieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) evangelinės minties manifestai: Abraomo Kulviečio *Confessio fidei* (*Tikėjimo išpažinimas*, 1543) bei Mikalojaus Radvilos Juodojo atsakymas popiežiaus nuncijui Aloizijui Lippomanui (1556). Knygoje susitelkiama į šių tekstų autorius, jų gyvenimo bei sąmonės istoriją, detaliam rekonstruojant jų evangeliškųjų pažiūrų genezę ir ankstyvosios LDK evangelikų doktrinos aspektus bei sąsajas su XVI a.

Italijos disidentų judėjimais. Daugelis šio istorinio tyrimo išvadų yra pagrįstos įvairių naujų XVI a. dokumentų (pavyzdžiui, archyviniai liudijimai apie Kulviečio studijas Liuveno Trijų kalbų kolegijoje arba daktaro disertaciją Sienos universitete) atradimu ir nuodugnia jų analize. Sykiu monografija yra gyvas istorinis pasakojimas apie pirmuosius Lietuvos intelektualus, paskelbtus valstybei pavojingais maištininkais ir įtrauktus į visuotinius Romos *Uždraustųjų knygų sąrašus*.

Monografijos tema 2008 metų spalio 18 dieną Lietuvos nacionalinio muziejaus Vilniaus paveikslų galerijoje vyko diskusija, kurioje dalyvavo autorė ir įvairių sričių humanitarai: filosofas prof. habil. dr. Arūnas Sverdiolas, literatūros istorikė prof. habil. dr. Eugenija Ulčinaitė, istorikė doc. habil. dr. Ingė Lukšaitė, kultūros istorikas doc. dr. Darius Kuolys. Pokalbį vedė doc. dr. Audinga Peluritytė-Tikuišienė.

Audinga Peluritytė-Tikuišienė:

Ši knyga pasakoja beveik detektyvinę intrigą primenančius įvykius, kurie, perskaičius Dainoros Pociūtės knygą, nebėra nublukę piešinėliai kokiose nors senose freskose arba audiniuose. Piešinėliai tam-

pa ypatingo ryškumo vaizdais, „gyvuoju“ pasakojimu, kuris atsiveria įtaigiais vaizdais, įtikina moksliniais argumentais, kalbina vaizduotę. Šios monografijos kokybės ženklas – nepaprastai įdomus ir intriguojantis pasakojimas, verčiantis jaudintis, laukti atomazgos, tikėti veikiančių asmenų idėjomis, pažinti jų asmenybes bei charakterius. Savo ruožtu tai ne tik dektektivinė istorija, kuri iš tikrųjų vyko, ir vyko su realiais istoriniais asmenimis, bet ir originali mokslinė studija, leidžianti pažinti tą Lietuvos istorijos laikotarpį, kuris nuo mūsų buvo uždengtas. Mes jo nematėme, mes galėjome įtarti, įsivaizduoti, o autorė surinko įvairius faktinius duomenis, medžiagą, ne tik Lietuvos ir Lenkijos bibliotekose. Ji keliavo toli. Tiesą sakant, mus visus Lietuvių literatūros katedroje nustebino, sykį su svečiais iš Italijos laisvai prabilusi itališkai. Tikriausiai italų, pamatinės Renesanso kalbos, mokėjimas buvo veiksnys, leidęs jai labai profesionaliai susisteminti visą labai didžiulės apimties medžiagą.

Nenorėdama užbėgti už akių, galiu numatyti tik tam tikrus pokalbio „mazgus“, problemas: ši knyga – tai ne tik istorinis pasakojimas, susisteminantis istorinius įvykius, tai ne tik Lietuvos istorijos dalis, bet ir šiandieninės lietuvių kultūros dalis. Dainoros Pociūtės monografija padeda suprasti mūsų mentalitetą, jo pamatus, suvokti, iš kur esame išaugę. Knygoje šalia faktinės medžiagos rekonstrukcijų yra labai įdomių originalių filosofinių svarstymų, pasaulėžiūrinių ir filologinių interpretacijų – sąmonės, sąžinės, nuteisinimo ir kitų. Jie susiaudžia į audinį, kurį verta studijuoti tam, kad šiandieną pažintume save

pačius. Tai yra ne tik knyga, kuri pasakoja apie mus vakar – ji leidžia suprasti, kokie ir kodėl mes esame šiandien. Pavyzdžiui, man padėjo suprasti, kodėl mes, lietuviai, tokie liūdni, – nes mūsų sąžinės klausimas yra mums labai neaiškus. Teiraujosi profesorius Arūno Sverdiolo: koks jūsų įspūdis perskaičius šią knygą?

Arūnas Sverdiolas:

Pirmasis Dainoros Pociūtės knygos skaitymo įspūdis buvo (ir jis nepaliko manęs iki šiol) – netikėtumas ir ypatingas gaivumas. Nesitikėjau, kad ji tokia bus, nieko panašaus nesu skaitęs. Turiu omenyje lietuvių kultūros istorikų rašytus tekstus. Svaresčiau, kaip čia atsitiko, kad knyga yra tokia, kaip ji padaryta? Supratau, kad tą įspūdį pirmiausia kelia artimas nuotolis, iš kurio joje yra žvelgiama. Nėra jokio panoraminio vaizdo, o tikrai labai artimas, kone prisikišęs prie tiriamų reiškinų. Nėra renkami vadinamieji faktai, o paskui padaromos bendros išvados, kokios gi buvo reformacijos pradžia Lietuvoje ir kokios svarbiausios itališkos įtakos ją formavo. Netgi objektas pasirinktas tartum kiek atsitiktinai, ne pats pagrindinis tam laikotarpiui. Kiekvienam aišku, kad svarbiausių lietuviškosios reformacijos šaltinių reikėtų ieškoti tam tikruose Vokietijos centruose ir Šveicarijoje. Pačios Dainoros paklausiau, kodėl ji vis dėlto pasirinko Italiją. Ji atsakė, kad iš dalies tai buvo atsitiktinumas. Bet, man rodos, čia svarbiau kas kita: jei koks istorikas pasirinktų panašų požiūrio tašką – tirti iš labai arti ir kruopščiai, tai gausių šaltinių ir sąsajų atrastų daug kur. Reikia važiuoti į Vokietiją, į Šveicariją ir sėdėti archyvu-

se ir bibliotekose taip, kaip Dainora sėdėjo Italijoje.

Tai tam tikras jau besiformuojantis antriosios Lietuvos Respublikos istoriografijos bruožas, kad tyrinėtojas natūraliai jaučiasi toje vietoje, kur nuvažiuoja. Ne taip, kaip naras, kuris leidžiasi į baugias gelmes, o su tėvyne jį sieja gyvybę teikiantis oro vamzdis. Dainora jaučiasi labai natūraliai Vakarų archyvuose, žavisi tais miesteliais, kuriuose buvo apsistojęsi bent kiek ilgiau. Tai kažin kaip persiduoda tyrimo objektui: užtat ir vaizdai, kurie atsiveria, yra lygiai tokie pat natūralūs, o kartu – visiškai nebūti mūsų istoriografijoje. Išnyksta įprastinės universalios perskyros – pirminiai reformacijos šaltiniai ir LDK reformatų patirtos įtakos – tarsi tai būtų kažkokios atliejos ar atspaudai. Aptinkama visai kas kita – iškart du profiliai: aplinkos, kuriose viskas vyko, ir konkretūs LDK žmonės, kurie ten pakliuvo, tose aplinkose susiformavo ir paskui veikė Lietuvoje ar kitur. Tas profilio abipusiškumas, tai, kad ryškiai regimos vietinės situacijos, tikrai neturi precedento. Anksčiau paprastai būdavo apsiribojama konstatavimu, kad vienas ar kitas mūsų veikėjas buvo imatrikuluotas ir mokėsi tam tikrame garsiaame ir sename universitete, nurodymu, kada tas universitetas buvo įkurtas, dar keliomis enciklopedinėmis bendrybėmis. O šioje knygoje tai tiktai pradžia: tiriama, koks buvo intelektualinis vietos klimatas, kokios problemos ten iškilo ir buvo svarstomos, kokios jėgos susidūrė.

Šitaip aptinkami tokie dalykai, kurie tuo metu Italijoje anaipol nebuvo vyraujantys ar netgi apskritai krintantys į akis. Iš apžvalginio pobūdžio knygų jų nesužinosi.

Katalikiškame, jei taip galima sakyti, centriniame katalikiškame krašte atsirasdavo žmonių, kurie idėjiškai apsisprendavo kitaip. Jie būdavo priversti anksčiau ar vėliau pasitraukti iš turimų bažnytinių postų, iš katalikiškų universitetų, ir iškeliauti į protestantiškąją šiaurę, tapti emigrantais. Prireikus net važiuoti į Lietuvą, nes čia vienu ar kitu metu buvo susidariusi palanki ir natūrali terpė jiems gyventi ir veikti. Būtent tokiam detaliame ir judriame kontekste aptinkamos konkrečios sąveikos bei įtakos. Du knygoje rekonstruoti ankstyvosios reformacijos dešimtmečiai daro tikrai didelį įspūdį būtent laikotarpio trumpumu, o kartu intensyvumu. Visos charakteristikos, vietos, kuriose vyksta veiksmas, yra konkrečiai ir labai plastiškai pavaizduotos. Ir tada pasirinktoji optika, žvilgsnis iš labai artimo atstumo padaro savo: visos detalės darosi reikšmingos ir pradeda veikti, interpretuojant lietuviškuosius (platesne šio žodžio prasme – nesvarbu, kokia kalba jie buvo parašyti) tekstus. Jų ypatybės pradeda aiškėti iš to pirminio idėjinio konteksto, kuriame šie tekstai iškilo ir kuriame turėjo labai konkrečią prasmę. Todėl jų analizė darosi organiška ir detali.

Užtat įprastinė sumuojanti Rytų–Vakarų, Lietuvos–Vakarų perskyra visiškai išnyksta iš akių. Matosi tiesiog įvairios ir skirtingos vietos su savo specifiniais klimatais, labai konkretūs idėjų kilmės kontekstai ir visa kita, šmėkšteli netgi Lietuvos didiko padovanoti reformacijos vadovui kailiniai. Pasirodo, kad LDK reformacija yra visiškai organiška vieningo ir kartu diferencijuoto europinio judėjimo dalis. Autorės pasąmonėje nebėra tarybinės „muitinės“, puikiai matyti, kad žmonių

ir idėjų judėjimas šen ir ten yra organiškas ir normalus.

Kitas dalykas, kuris pasirodo skaitant šią knygą, labiau susijęs su lietuvių kultūros istoriografijos ateitimi. Šitaip tyrinėjant aptikti ir pradėti interpretuoti tekstai reikalauja naujo žingsnio ir naujos analitinės technikos: visai kito lygmens išskaitymo į juos ir kitokio jų traktavimo. Galų gale jau nebegalime visko laikyti vien tiktai „raštytos paminklais“ ir tuo pasitenkinti. Tai vis dėlto yra tekstai, skirti skaitytojui. Ar yra dabar toks skaitytojas, ar jo nėra – atviras klausimas. Tačiau autorės iškeltieji dalykai nėra praėję, jie reikalauja interpretacijos. Mano supratimu, knygoje yra paliesta daug tekstų, kurie turi būti ne tiktai verčiami ir publikuojami, bet ir prašosi ypatingos intelektualinės technikos, kuri leistų juos svarstyti rimtai, tai yra galų gale užklausti, ar jie kalba tiesą, ar ne. Kitaip sakant, reikia dabar atsistoti jų akivaizdoje ir mėginti svarstyti, ką gi jie iš tiesų nori pasakyti, neapsiribojant istoriniu jų gyvavimo akiračiu. Žinoma, istorikams dauguma šių šaltinių buvo žinoma ir anksčiau. Bet, tiesą sakant, istorikai kaip istorikai manęs šiuo atžvilgiu nedomina. Jie neabejotinai gali surasti ir priartinti mums tekstus, ir tai labai svarbu. Tačiau teksto gyvybė ir įdėmus jo skaitymas yra ne tiek istorikų profesionalų reikalas, kiek pačios kultūros, kuri nori pratęsti savo savivoką į istorinę gelmę. Pratęsti ne tam, kad padabintų prašmatniomis senovinėmis puošmenomis, bet tam, kad svarstyti tuos pačius dalykus. Senieji tekstai kelia klausimus, į kuriuos ir šiandien galima ieškoti atsakymo. Tai nėra dalykai, kurie buvo ir praėjo, o dabar tereikia tik specialistų,

kurie juos rekonstruotų. Tai pačios dabartinės lietuvių kultūros istorinės savivokos reikalas. Tuos tekstus turėtų skaityti pati kultūra, kitaip sakant – skaitytojai. Kai iškeliami tokie gaivūs, netikėti, labai patrauklūs vaizdai, kaip mūsų svarstomoje knygoje, jie traukia dėmesį ir kelia interpretacinius uždavinius.

Audinga Peluritytė-Tikuišienė:

Detalės žaismo šioje knygoje tiesiog sunku nepastebėti, norisi kartais ne į paveiklo visumą žiūrėti, bet pro mažesnius dydžius prasiskverbti į dar kažkokias kitas erdves ir matmenis. Kai žiūri į sudūlėjusį drobės gabalą – vieną jauti, bet kai tas gabalas yra restauruotas ir žėri visomis spalvomis – atsiranda kitokio žvilgsnio galimybė. Tačiau aš manau, kad pats metas pakalbinti žmogų, kuris daugelį metų jau tyrė Lietuvos reformacijos istoriją – gerbiamą docentę Ingę Lukšaitę.

Ingė Lukšaitė:

Mes iš tikrųjų turim labai įdomią ir puikią knygą. Labai pritariu visiems jau kalbėjusiems, kad tai yra puikus pasakojimas. Pridėsiu – romantiškai nusiteikusias autorės, kuri visiškai įsimylėjo Italiją. Ir, pajuokausiu, pamiršo didelę dalį Europos. Jinai dar iki Liuvono sutinka nuvažiuoti dėl to, kad ten buvo Kulvietis. Bet jau toliau – ne. Pirmiausia, aš esu istorikė ir negaliu kitaip, todėl pradėdau kalbėti kaip istorikė, o paskui pabandyčiau jau kaip skaitytoja įvardyti, ką man tas pasakojimas davė.

Aišku, tas ankstyvasis laikotarpis, ačiū Dievui, jau yra pristatytas. Visi žinome, kad labai daug, daugybę metų, daugybę dešimtmečių šiai centrinei asmenybei – Abraomui Kulviečiui – atidavė Juozas Tu-

melis. Ir jo kolegos nenorėjo žengti žingsnio į tą tyrimų teritoriją – statėsi sau ribą, nors ir ne sieną. Ir užsibuvo dėl to Abraomas Kulvietis kažkaip neaiškioj teritorijoje. Bet iš tikrųjų galima pasakyti gana tiksliai ir aiškiai, jis nebūtų buvęs taip pristatytas, kaip tai padarė Dainora ir jos kelionės į Italiją. Be Italijos Kulvietis yra be spalvos. Ir čia, reikia pasakyti, kad tai ne tik laimingas atsitiktinumas. Aš, istorikė, vis tiek noriu truputėlį iš toliau pažiūrėti.

Gerai buvo Dainorai Italijoje pamatyti, kokios knygos yra lentynoj, kai jinai jau buvo daug dirbusi su senaisiais šaltiniais, na, turbūt nuo kokio ketvirto universiteto kurso. Italijoje iškilę klausimai jos galvoj jau buvo jos – tyrėjos – subrandinti klausimai. Toks žmogus, eidamas pro knygų lentyną, pamato, kas toj lentynoj, ką ta lentyna reiškia. Dainora nuvažiavo į Italiją žinodama, kur yra pilkosios teritorijos, kas yra neaišku, ir ką jinai pati nori paklausti ir išsiaiškinti. Tai yra svarbiausia. Prisimenu, ką jinai darė su katekizmais, su jų terminija, kaip jinai bandė iš ten teologiją išskaityt. Aš visuomet žiūrėjau truputėlį atsargiai, atrodė, kad geriau palikti tuos dalykus teologams. Pasirodo, tą gali dirbti ir filologas, literatas, iš kitos perspektyvos pažvelgti į tekstą. Taigi, labai svarbią, pagrindinę reformacijos pradžios figūrą Lietuvoj Dainora ištraukė iš tos pilkosios zonos, apie ją gyvai papasakojo. Ir iš tikrųjų labai daug ką pamatė, kas ją galėjo brandinti. Šioje knygoje visi tie pagrindiniai skyriai apie Kulvietį, apie jo studijas ir Liuvene, ir Sienoj yra labai svarūs, bet kodėl nė vieno žodžio apie jo daktarato disertaciją, o jos tezės buvo apie plaukus

ir barzdą? Jokios interpretacijos¹. Jeigu žmogus gina tokią disertaciją, tai objektas yra. Sienoj niekas doktoratų nedalijo už nieką. Žinome, už ką gavo doktoratą Rapolionis, nes Rapolionio doktoratą ir jo interpretacijas studijavau ramiai ir kantriai. Tikiuosi, kad ir Kulvietis už nieką laipsnio negavo. Taigi, ir čia dar ateityje bus ką daryti.

Ką mes iš šios knygos dar labai gero sužinom? Sužinom apie tai, kad Dainora suformuoja specialų priėjimą: matyti reformacijos pradininkus kaip filoprotėjantus, evangelikus mylėtojus, filoevangelikus, kurie nėra protestantai, nėra evangelikai, nėra apsisprendę būti nė vienos besiformuojančios ar jau susiformavusios evangelikų bažnyčios nariai. Jie yra kažkokioj Italijos zonoj. Taigi, šita patirtis iš Italijos tinka ir mūsų ankstyvajam laikotarpiui apibūdinti. Aš dabar pati manau, iš tikrųjų, istoriografijoje sakoma, kad yra toks kanonas, kad ankstyvasis reformacijos laikotarpis buvo liuteroniškas. Čia viskas buvo apie mane, tai aš taip sakiau: *mea culpa*. Iš tikrųjų tą laikotarpį reikėtų apibūdinti kitaip. Tam tikram laikotarpiui apibūdinti jis yra našesnis, rezultatyvesnis, vaizdingesnis.

Labai naudingas yra knygoje pateiktas ankstyvųjų katekizmų turinio tyrinėjimas, jų tarpusavio ryšiai. Čia jau yra klasika, senas įdirbis. Bet tai, kas yra dabar padaryta, – tai pirmiausia tie tekstai yra surinkti, surasti, sulyginti. To niekur dar nebuvo daryta. Ir tai yra vėl labai didelis žingsnis

¹ A. Kulviečio abiejų teisių daktaro disertacijos ginamoji kanonų teisės tezė, kaip parodė D. Pociūtė, buvo tezė „Bažnyčios tarnas neaugina nei plaukų, nei barzdos“.

pažintine prasme. O kam mes čia daugiau gyvenam? Turbūt tam, kad kažką pažintume. Dabar pereinam prie pasakojimo.

Dainora pasakoja laisvai, pasirinkdama, kas jai yra įdomu. Ir aš visai pritariu profesoriaus Sverdiolo sakymui, kad tai yra pasakojimas iš arti, atsisakant panoraminio žvilgsnio. Bet tada tas pasakojimas veda į pavojų. Kas atsiduria pavojuje? Skaitytojas. Kokie yra matmenys, kokie santykiai, kai atsisakoma panoraminio kriterijaus? Tai tada iš kur yra Lietuvos reformacijos genezė? Iš Sienos filoprotentantų, kurie buvo ne protestantai? Jei formuojamas supratimas, kad tai yra vienintelės ištakos, tada jau pažinimui kyla pavojus. Bet čia yra pasakojimas, ir iš tikrųjų – įdomus, literato, puikaus pasakotojo. Su gausybe italų tekstų, na, ir pas mus kai kurie jau spausdinti, bet jie truputį į kitą kontekstą įdėti. Pasakojama tai, kas yra įdomu, vieni dalykai yra eksponuojami, kiti nelabai, kas nepatogu – galima netgi nutylėti. Sąmoningai. Ir tada pasidaro tokia įdomi, graži gija. Dėl to ir sakau – tai yra literato pasakojimas. Tikrai puikus, reikia knygą perskaityti. Bet skaitytoją verta perspėti – dėmesio! Atsargiai! Reikia turėti savo galvą ir savo žinojimą ant pečių. Nenoriu tęsti ilgiau, šita knyga man iš tikrųjų yra nuostabi, puiki ir linkiu ir toliau taip pat dirbti, tokia pačia kryptimi. Bus labai įdomu.

Vis dėlto šitam pasisakyme norėčiau pateikti porą minčių knygoje teikiamiems apibendrinimams vertinti. Ar Rapolionis nėra mūsų žmogus? Bet jo mintis formavosi kitur – Vitenberge. Ir iš ten ateina aukštas teologijos skrydis. Dėl to, kad Kulviečio tik daktarato tezių pavadinimas

liko, o Rapolionio visas tekstas, ar galima buvo jį praleisti? Rapolionio gynime buvo stenografistas, kuris viską užrašė: su visais intarpais, klausimais. Ir paskui tą Rapolionio gynimo stenogramą nusirašinėjo tie, kurie ruošėsi eiti į aukštus dvasininkus, nes buvo ginama labai sunki tema, apie gerus darbus ir atgailą. Tą Rapolionio teksto gynimo tekstą liuteronų bažnyčios dvasininkai platino po Europą. Tai kaip tai galima apeiti? Man užvirė kraujas dėl Rapolionio. Suprantu, kad jis ne italas, kad jo minties ir idėjų genezė ne Italijoje, o knygoje tyrinėjami ryšiai su italais. Kulvietis buvo Italijoje, bet pas mus tų italų knygų ir kiti žmonės labai daug skaitė ir turėjo. Na, šitą Dainora labai gražiai surankiojo, su visais leidimais – kas iš lotynų į italų kalbą išversta, ką kas turėjo. Ir šioje vietoje reikia konstatuoti, kad knygoje teikiami apibendrinimai išeina toli už Italijos ir Lietuvos ankstyvosios reformacijos ryšių ir jų vaidmens pažinimo. Apibendrinimuose dalis pateikiama kaip visuma, t. y. laikomasi *pars pro toto* principo. Trumpai tariant, apibendrinimams trūksta „balanso“.

Nagrinėjama ir antitrinitorizmo tema. Iš tiesų, labai daug ką Lenkijos ir Lietuvos antitrinitoriai perėmė iš Italijos. Dainora apsiriboja Lelijum Socinu [Sozzini]. Esu gilinusis į Fausto Socino (vėlyvesnio laikotarpio) pažiūras. Tad iš toliau žvelgiant matyti, kad vis dėlto šitie reiškiniai yra europiniai, tad esama ir kito komponento. Jei gražiai preparuojam vieną valstybę, matymo perspektyva keičiasi. Tas pats su Lismaniniu. Kodėl jis atvažiavo į Lietuvą? Todėl, kad Radvila jį išlaikė. Jis gavo Radvilos stipendiją iki gyvos galvos. Gyvenk, rašyk, – nesvarbu, ką. Radvila nesinervins,

jis kartą pažadėjo ir davė pinigų. (O dabar kur tokią stipendiją galima gauti be jokio atsiskaitymo?) Ar tai nieko nereiškia? Itališkasis komponentas, be abejo, yra svarus, tačiau be žvilgsnio į visumą, arba matant tą visumą tik iš vienos perspektyvos, vėl turime vertinant pritaikytą *pars pro toto* principą.

Keletas pabaigos pastabų – negalima vadinti XVI amžiuje Prūsijos Kunigaikštystės Rytų Prūsija. Tikraja prasme Rytų Prūsija XVI amžiuje būtų: Klaipėda, Rusnė, Labguva, o Vakarų Prūsija būtų Pamedės vyskupija, bet ne apie tą teritoriją rašoma knygoje. Rytų Prūsija atsiranda tada, kai atsiranda Prūsijos imperija, kai ji jungiasi su Brandenburgu, tada Prūsijos Kunigaikštystės teritorija vadintina Rytų Prūsija. XVIII amžiaus politinių realijų negalima perkelti į XVI amžių.

Knygoje kai kur pritrūko autorės atidumo Lietuvos istoriografijai, ypač ten, kur nagrinėjamas Mikalojaus Radvilos Juodojo tekstas. Tik iš dalies tai galima pateisinti siekiu sukurti įdomų pasakojimą, intelektualinę intrigą; net ir iš geranoriškiausių pozicijų vertinant knygą, tai padaryti galima ne visose jos vietose. Bet apie tai turėtų būti sakoma ar rašoma kito žanro vertiniuose.

Turiu vieną klausimą autorei: o kodėl knygoje vartotos sąvokos *nikodemizmas* negalima būtų pritaikyti sovietinio laikotarpio žmonių būsenai apibūdinti? Nes parašei, kad tik XVI amžiui jis gali būti taikomas. Bet man tai jis labai gerai paaiškina ir tarybinį laikotarpį.

Dainora Pociūtė:

Galbūt per griežtai pasakiau, kad nikodemizmo terminas taikytinas tik XVI

amžiui. Turėjau galvoje, kad pats pavadinimas gimė XVI amžiuje ir buvo vartojamas daugiausia būtent to amžiaus religinei elgsenai įvardyti, nors yra rankraštnių paliudijimų, kad pasitaikydavo ir kalbant apie XVI amžiaus politinį (pavyzdžiui, Florencijos) kontekstą. Tačiau žodį (pagal biblinio personažo Nikodemo analogiją) kaip religinį įvardijimą išplatino Calvinas, smerkdamas religinius prisitaikėlius, bijančius eksponuoti tikrąsias savo pažiūras. Bet jeigu mes jį tipizuotume, be jokios abejonės jis, kaip ir tas pats disidentizmas, yra religinis reiškinys, vėliau išplitęs politiniams atvejams identifikuoti (tipologiškai galima puikiai taikyti ir politinėms struktūroms).

Audinga Peluritytė-Tikuišienė:

Visą gyvenimą žavėjaisi Radvilomis, bet Dainora įtikino mane, kad Abraomas Kulvietis buvo dar įdomesnė, temperamentingesnė asmenybė. Kažin kodėl ėmiau ir patikėjau. Užsikrėčiau pasakojimu, kuris yra užkrečiamas šioje knygoje. Tikrai Kulvietis po šitos knygos išnyra kaip nepaprastos valios, ryški asmenybė, sakiusi tiesą. Gal ir verta sustoti prie šitos asmenybės. Nebūtinai tik šios diskusijos dalyviams, bet ir kiekvienam iš mūsų, nes šis pokalbis, kuris užsimezgė, mums liudija apie dalykus, svarbius mūsų mentalitetui, bendruomenei ir papročiams.

Darius Kuolys:

Teko skaityti daug mokslinių Dainoros darbų – nuo pirmojo kursinio darbo apie Konstantiną Sirvydą, kuriame įrodinėta, kad Dievas darbu žmogų baudžia, o veltėdystė – dorybė. Visus Dainoros darbus įdomu skaityti, visi – provokatyvūs. Ir šis – gavus, naujas. Naujas keliais aspektais.

Dainora konstruoja savo knygą kaip pasakojimą, būdingą postmoderniai istoriografijai. Taigi turime pagal šiuolaikines laisvųjų menų gaires surašytą darbą – panašų į tas knygas, kurias šiandien skaitome vokiškai, angliškai ar kitomis kalbomis. Dainoros pasakojimas, kaip dažnas šių dienų pasakojimas apie senovę, yra poliligiškas. Stengiamasi į šį pasakojimą su savais balsais įtraukti kuo daugiau pašnekovų. Tarp pašnekovų du pagrindiniai – Abraomas Kulvietis ir Mikalojus Radvila Juodasis. Iš esmės pasakojama apie du tekstus. Didžiulė knyga, o temos – tik dvi: Kulviečio *Tikėjimo išpažinimas* ir Radvilos laiškas Lippomanui, popiežiaus pasiuntiniui. Pasakojimas pradedamas nuo šių temų ir po grakščių variacijų jomis baigiamas.

Tekste sąmoningai mezgama stipri intriga – skaitytojui į pasakojimą įtraukti. Intriga pradedama nuo puikaus pavadinimo – *Maištininkų katedros*. Tekstas žavi gebėjimu kruopščiai atrinktą faktografiją derinti su metafiziniais pasažais ar drąsiais skirtingų epochų palyginimais. Pavyzdžiui, gana eretiška lyginti didįjį kunigaikštį Gediminą ir Abraomą Kulvietį: Gediminas esą dar nežinojęs, kas yra sąžinė, ir dėl to galėjęs lengvai išsižadėti duoto žodžio krikštytis, o Kulvietis tiesą grindžias jau sąžine, o ne galia. Taip, pasak Dainoros pasakojimo, sykiu su Kulviečio *Tikėjimo išpažinimu* buvusi atrasta sąžinė Lietuvos kultūroje.

Tokių įžvalgų – ne viena. Pritarčiau Arūnui Sverdiolui, kad Lietuvą šis pasakojimas atskleidžia kaip natūralią Vakarų civilizacijos, Vakarų kultūros dalį. Evangelikai, protestantai iškeliami kaip Lietuvos

modernizatoriai – ne tik religinio, dvasinio gyvenimo, bet ir valstybės gyvenimo modernizatoriai. Štai lietuvių istoriografijos išsamiai aptarta Mykolo Lietuvio (Venclovo Mikalojaičio) visuomeninė kritika čia netikėtai pristatoma kaip evangelikų kultūrinis projektas. Teigiama, kad tik su evangelikais Lietuvoje atsiranda kritiškas santykis su valstybe, kad tik jie pradeda kritiškai vertinti valstybę, jos santvarką, kad visuomeninė socialinė kritika LDK – iš evangelikų kilęs dalykas. Skamba įtikinamai, sykiu provokuoja darsyk atidžiai skaityti ankstyvesnius Lietuvos katalikų tekstus.

Taigi turime puikią knygą, kuri remiasi Lietuvos humanitarine mokykla, – Ingės Lukšaitės, Eugenijos Ulčinitės, Juozo Tumelio darbais, skirtais XVI amžiaus LDK kultūrai, – ir drauge liudija, kad Lietuvos humanitarika pereina į tam tikrą naują pakopą, kad ji pradeda jaustis laisvai šandienos humanitarikos pasaulyje. Tai išties labai malonus ženklas. Mes galime remtis tuo, kas buvo kurta sovietinės priklausomybės metais, ir sykiu jau gebame kalbėti apie savo praeitį šiuolaikine kalba.

Dainoros knyga netiesiogiai kelia būtinybę rūpintis LDK kultūros šaltiniais, jų skelbimu, pristatymu šiandienos visuomenei. Ir istorikams, ir literatams, regis, derėtų drąsiau eiti prieš visą dabartinę mokslo politiką, kuri mus orientuoja tik į savarankiškų tekstų rašymą. Tai labai primityvi mokslo politika, kuri nepaiso pačios humanitarikos esmės. Juk būtent tekstų rengimas yra aukščiausias humanitarų kvalifikacijos įvertinimas, profesionalumo įrodymas. Kalbėti apie tekstus gali be ypatingai gilaus profesinio pasirengimo, bet

parengti su vertimu ir moksliniais komentarais XVI ar XVII amžiaus tekstą jau reikia aukščiausio profesionalumo. Žvelgiu į lenkų istorikų darbus: garsiausi XVIII amžiaus tyrinėtojai patys buvo pagrindiniai to laiko šaltinių rengėjai.

Šiandien visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra – nuo ankstyvųjų amžių iki XVIII amžiaus pabaigos – galėtų būti, kaip norėtų Arūnas Sverdiolas, pristatyta dabarties skaitytojui. Ji tikrai būtų įdomi ir iškalbi, nors ir neprilygstanti to meto Vakarų klasikų tekstams. Visa šiandien lėkštėjančios lietuvių kultūros būklė, šios kultūros egzistenciniai poreikiai sakyte sako, kad šiandien būtų labai svarbu susitelkti būtent į tekstų, šaltinių skelbimą, dokumentų rengimą.

Audinga Peluritytė-Tikuišienė:

Šita knyga mums taip pat įrodo, kad Abraomas Kulvietis tada turbūt irgi domėjosi mokslo politika ir nesutiko su ta, kuri buvo tuo metu Lietuvoje.

Eugenija Ulčinaitė:

Nebesinori kartoti ir sakyti Dainorai daug visokių komplimentų. Kas dar neskaitė tos knygos, siūlau iš karto sėsti ir skaityti. Pats skaitymas labai įdomus. Sužinai, žmogus, daug naujų dalykų, tokių labai netikėtų, nors lyg apie tai jau yra buvę kalbėta, kai 1999-aisiais išėjo Ingės Lukšaitės knyga. Bet tai buvo darbas, apėmęs laikotarpį nuo XVI amžiaus trečiojo dešimtmečio iki XVII amžiaus pirmojo dešimtmečio – maždaug aštuoniasdešimt metų. Atrodė, kad penkiasdešimt metų į priekį nebus ką tuose dirvonuose veikti. Ir štai net dešimt metų nepraeina ir pasirodo knyga, skirta tik dvidešimčiai to laikotarpio metų. Ir tai

reiškia, kad iš tikrųjų moksle mes tikrai turim ką atrasti. Net ir tose srityse, kurios jau atrodo tyrinėtos.

Atrodo, kad apie Kulvietį tiek jau daug yra rašyta literatūros istorijose ir visur kitur. Ir vis dėlto įdomūs dalykai mane nustebino. Sakykim, kad ir pats faktas (gal kitiems buvo labai aišku, nežinau), jog Kulviečiui grėsė tikra grėsmė. Visą laiką iš kultūros istorijos žiūrint buvo sakoma, kad Povilas Alšėniškis, Vilniaus vyskupas, neleidęs atidaryti mokyklos. Tada Kulvietis išvažiuoja į Karaliaučių, ten jam leidžia įsteigti universitetą. Bet taip aiškiai, dokumentiškai parodyti, kad jei jis būtų likęs, tai gal būtų buvęs sudegintas kaip eretikas, niekas nesugebėjo. Tai kažkas tokio netikėtai naujo ir iš tikrųjų matom, kad tai yra pagrindžiama konkrečiais raštais, dokumentais, susirašinėjimais. Labai prieštaringi dalykai čia išskyla pamąstymams: 1542 metais Italijoje atgaivinama inkvizicija. Mes taip įpratę nuo tarybinių laikų: atrodo, Renesansas ir humanizmas visada kartu, ir tai pažangus reiškinys. Bet kokie prieštaringi dalykai vyksta! Ir kiek žmonių iš tikrųjų buvo sudeginta. Štai aprašytas Serveto atvejis – kažkoks klaidus, kai jaunas žmogus sudeginamas už pažiūras. Beje, sudeginamas saviškių – tai yra dar baisiau. Vyko, kaip supratau, susidorojimas su saviškiu. Tai nėra vien tik katalikų priešiškus kažkokiems moderniems mokslininkams (kaip Bruno buvo sudegintas), bet ir tikėjimo broliams (aišku, besiskiriantiems savo pažiūromis nuo oficialiosios ideologijos).

Man labai gražus, netikėtas pasirodė atskleistas Bonos Sforzos vaidmuo. Na, ką mes žinom apie Boną Sforzą? Kad buvo

intrigantė ir neva nunuodijo Barbora Radvilaite? Bet iš tikrųjų Dainora parodo, kokie buvo jos ryšiai su Italijos filoprotestantais – jie irgi tokie netikėti. Tai paaiškina, kodėl Kulvietis *Tikėjimo išpažinimą* dedikuoja Bonai Sforzai. Pavyzdžiui, Sekliucjanas skyrė karaliui Žygimantui Senajam, karaliui. Tai kas svarbiau čia yra? Abudu svarbūs, aišku. Bet tas pasirinkimas, kam yra dedikuota, kažką galėjo sakyti iš tikrųjų.

Aišku, man buvo netikėta ir iš pradžių net krūptelėjau, kai perskaičiau tą knygos pavadinimą „Maištininkų katedros“. Ta „maištininko“ sąvoka – mes kažkaip vartojam nuosaikesnius pavadinimus. „Protestantas“ vis tiek ne taip režia ausį. „Reformacija“ ir „reformatas“ – irgi. O čia – „maištas“, „maištininkas“ – skamba gana drąsiai ir net agresyviai.

Kadangi vyksta diskusija, tad pasakyčiau, kas man sukėlė klausimų. Štai mes taip įpratome (ir istoriografijoje tai visur figūruoja), teigti, kad Kulvietis įkūrė Vilniuje mokyklą. Ir mokykla, anot Dainoros (nors ji daug neplėtoja tos minties), turėjo atitikti Liuvene egzistavusią kolegiją *Trium linguarum* – t. y. Trijų kalbų kolegiją. Kadangi konkrečių įrodymų apie tai lyg ir nebuvo, kažin ar verta taip drąsiai teigti. Kita vertus, iš Dainoros knygos dabar žinome, kad Kulvietis tikrai 1541-ųjų pavasarį grįžta į Lietuvą, o 1542-ųjų gale jau yra Karaliaučiuje. Tai kada galėjo iš tikrųjų ta mokykla ir įsikurti, ir dar veikti? O pavadinimas, kad tai yra trijų kalbų mokykla? Suprantama, kodėl jinai tokia yra Liuvene – lotynų, graikų, hebrajų mokykla. Bet vienas žmogus niekaip negali dirbti tokioje mokykloje – tai čia jau neabejotinai.

Mokykla turėjo turėti daugiau mokytojų, vadovėlių, turėjo turėti patalpas, mokyimo programas. Be to, juk ne dėl mokyklos jis yra išvejamas iš Lietuvos. Aiškiai parašyta, yra tokia įspūdinga Bonos Sforzos citata, kai jinai sako: „jis ėmė lankytis pas mane, dažnai aplink save sutelkė ir ėmė globoti daug kilmingų sūnų, tačiau kalbėjo ir skelbė tai, ko tuo metu nebuvo galima skelbti ir kalbėti. Tada aš jį išpėjau taip nesielgti, nes nuolat blogai kalbėdamas apie kunigus ir dvasininkus, jis užsitraukė daugelio pyktį ir ypatingą neapykantą jam rodė ponas Vilniaus vyskupas.“ Ir pats Kulvietis tą patvirtina, kad jis turi teisę aiškinti Šventąjį Raštą. Kitaip sakant, gal buvo čia įsikūrusi kokia nors mokykla, suburta grupė žmonių (šešiasdešimt žmonių – tai labai daug, mano supratimu), kurie Kulviečio jau laukė, sugrįžusio iš Italijos. Juos jis ketino mokyti, aiškinti jiems Šventąjį Raštą, Evangeliją – taip galėjo būti. Bet aš čia tik tai kvestionuoju. Man kelia abejonių, kad tai buvo būtent trijų kalbų mokykla.

Ir dabar lieka iš tikrųjų pats sunkiausias klausimas – tai „sąžinė“. Čia man kyla labai daug problemų ir aš manau, kad jų neišspręs nei istorikai, nei literatai, nei filologai – čia jau reikia pasitelkti teologus. Jeigu tokių pas mus esama, gal jie išaiškins.

Pirmas dalykas – knygoje aptinkamas formulavimas: sąžinės atradimas Lietuvoje. Kulvietis atranda sąžinę. Ar iš tikrųjų? Ar iš tikrųjų evangelikai pirmieji atranda sąžinę? Kas yra sąžinė? Juk sąžinė, mano supratimu, yra pagrindinė krikščionybės sąvoka. Jinai lygiai tiek pat svarbi katalikybei, kiek ir protestantizmui. Ir iš viso – kodėl evangelikai? Kodėl atsirado

reformacija? Buvo pasakyta – Katalikų bažnyčia išsigimė. Yra kitas klausimas – jinai ta sąžine lyg ir tebesivadovauja. Bet jeigu žiūrėtume į tai, kas kalbama Pauliaus laiškuose, kas kalbama Evangelijose, juk mes iki šiol žinom, kad Evangelija lygiai taip pat skaitoma katalikų bažnyčiose, kaip ir protestantų bažnyčiose. Ir tie patys Pauliaus laišškai cituojami. Ir kas sakoma apie sąžinę? Sąžinė – tai yra skyrimas gėrio ir blogio, sugebėjimas skirt. Tai ar katalikų bažnyčioje šito nebuvo iki evangelikų? Ar sąžinė iš tikrųjų atsiranda tiktai XVI amžiuje? Ar jinai atsiranda tada? Kitas klausimas būtų – ar pagonys turėjo sąžinę? Tačiau per daug toli nueitume. Bet jeigu kalbėtume apie tai, kaip buvo apkrikštyta Lietuva, tai gal tada ateina čia ta krikščioniška sąžinės samprata. Ir tada jau reikėtų aiškinti iš tikrųjų, kuo skiriasi tos sąžinės. Dar vienas dalykas – niekaip man nesusisieja ir nesuvokiu, ar opozicija sąžinei yra *avaritia* – godumas? Godumas yra prikišamas Katalikų bažnyčiai, kad jinai iš tikrųjų godi, prisiplėšė turtų, nesirūpina tikinčiaisiais, mėgaujasi kūno malonumais, epikūrietišku gyvenimo būdu ir taip toliau. Bet tai yra bendros žmogiškosios nuodėmės, kurias lygiai tiek pat gali daryti ir vieno, ir kito tikėjimo žmonės. Kas yra opozicija sąžinei – aš nežinau, gal sąžinės neturėjimas. Aš įsivaizduoju, kad sąžinė arba yra, arba jos nėra. Arba žmogus laikosi sąžinės, arba jos nesilaiko. Galimas daiktas, kad aš čia ko nors nesu-pratau. Bet tai, apie ką kalbama Pauliaus laiškuose, tai ir yra problema, kad žmogus pagal sąžinę renkasi gėrį arba blogį. O čia jau yra universali problema, kuri išeina net už tikėjimo ribų.

Dainora Pociūtė:

Džiaugiuosi, kad išprovokavau profesorę pakalbėti sąžinės ir katalikybės labui. Dėl sąžinės – jeigu juokais, tai kai su studentais skaitom Kulviečio *Tikėjimo išpažinimą*, pastebim, kad ten yra tokia jo duota priesaika: „O jeigu ką prieš sąžinę pasakyčiau, teištinka mane staigi mirtis, tegul būsiu prakeiktas... etc.“ Kulvietis iš tikrųjų mirė nepraėjus dvejiems metams. Bet jeigu rimtai, tai pavadinusi knygos skyrių „Sąžinės atradimu Lietuvoje“ iš tikrųjų ir bandžiau paaiškinti, kad, be jokios abejonės, sąžinės (*conscientia*) kategorija yra krikščioniška kategorija. Ypač Pauliaus laiškuose remiamasi sąžinės kategorija. Būtent Paulius iškėlė ir jos opoziciją – lotyniškai reprezentuojamą terminu *avaritia*. Šį žodį sunku išversti vienu lietuvišku žodžiu. Tai ne šiaip godumas, bet būtent godumas gyvenimo bei pažinimo ir sąžinės. Bandžiau įrodyti, kad būtent XVI a. evangelikai yra tų kategorijų „atradėjai“, įtraukę sąžinę į mūsų lietuvišką krikščioniškąją sąmonę, pradėję jos diskursą, turinio analizę, iškėlę ją kaip krikščioniškojo tapatumo pamatą. Nes iki Kulviečio Lietuvoje aš neradau tokių paliudijimų, kuriais būčiau galėjusi remtis ir galėjusi sakyti, kad iš tiesų ši kategorija anksčiau buvo atrasta. Be to, semantinis sąžinės turinys, kaip aš bandžiau paaiškinti, XVI amžiuje visiškai skyrėsi nuo mūsų dabartinio turinio. Šitas sąžinės (*conscientia*) terminas turėjo kartu ir sąžinės, ir sąmonės parametrus, sudarė vieną darinį, kurio paskirtis ir misija buvo susijusios su tikruoju pažinimu, religinių dalykų pažinimu. Būtent evangelikai iškėlė tą tikrojo religinių evangelinių tiesų pažinimo idėją. Ir su tuo aš siejau visą savo

„sąžinės atradimo“ teoriją. Ji, mano manymu, iš tikrųjų yra evangelikams esminė. Kulviečio *Tikėjimo išpažinimas* yra kelių puslapių tekstas, bet jame šita kategorija ne sykį yra ir pabrėžta.

Dėl Kulviečio mokyklos – labai trumpai: aišku, aš pati pasakiau, kad Kulviečio mokykla, po to dokumento atradimo, parodančio, kad jis apgynė doktoratą 1540 metų pabaigoje, galėjo veikti *daugiausia* vienerius metus. Todėl galėjo atsirasti nebent mokyklos pradmenys, be jokios abejonės. Be to, Kulvietis turėjo keletą ištikimų pagalbininkų. Mano įsitikinimu, Kulvietis, žinoma, buvo religinės doktrinos reformuotojas. Bet mokykla buvo kuriama Liuvono kolegijos, kurios absolventas buvo Kulvietis, pavyzdžiu, ir jo biblioteka, kuri buvo būtent humanistinė trijų kalbų biblioteka, o ne išimtinai doktrininio turinio biblioteka, tą galėtų paliudyti. O tai, kad dabar žinome, jog Kulvietis tikrai studijavo Liuvone ir įgijo magistro laipsnį – patvirtina, kad jo mokykla, bent jau mokyklos idėja, turėjo būti orientuota į tą Liuvono Trijų kalbų kolegiją, kurią Kulvietis gerbė. Juk ši kolegija Erazmo Roterdamiečio ir kitų jo bendraminčių buvo įkurta labai konservatyviame ir katalikiškame Liuvono universitete, kuriame bandė sukurti pretekstą evangelinėmis idėjomis skleisti. Ji, aišku, konfliktavo su scholastine universiteto teologų mintimi.

Arūnas Sverdiolas:

Labai džiugu, kad istorikai pradeda klausiti apie sąžinę. Sveikas protas lyg sakytų, kad knygoje pateiktas teiginys apie „sąžinės atsiradimą“ – tai erezija. Labai dažnai manoma, kad žmonės turi sąžinę visada ir visur. Psichologizuodami kalba-

me apie tokį tariamai universalų žmogų ir tariamai universalias jo savybes. Bet istorikai turi ne tiktai privilegiją, bet ir pareigą paklausti, kada ir kur sąžinė atsiranda, taip pat – kada ir kur ji iškrypsta, išnyksta ar virsta kuo kitu. Profesorė Ulčinaite labai svariai pasakė, kad krikščionybėje visada buvo sąžinė. Iš tiesų, apaštalas Paulius pasiūlė šią temą Vakarų civilizacijai, ir ji niekur nedingo net ir pokrikščioniškais laikais. O štai graikų filosofijoje sąžinės sampratos nebuvo ir sąžinė tuo pagrindu neatsirado. Jei kalbame apie LDK ar kokią kitą konkrečią kultūrą, tai bendras principas, kad jeigu buvo krikščionybė, tai kone savaime turėjo būti ir sąžinė, negali galioti automatiškai. Kartais ir katalikybė, ir protestantizmas kuo puikiau apsieina ir be sąžinės. Kiekviena religija gali būti magiška, suvokiama galios, jėgos, pragmatikos ar kitais terminais.

Taigi klausimas, kada LDK atsirado sąžinė, yra labai geras ir blaivus. Ir apie kitus svarbiausius sąmonės dalykus reikia užklausti taip radikalčiai. Jeigu kas nors žinote kokių ankstesnių sąžinės pėdsakų Lietuvoje, negu Dainoros Pociūtės aptiktieji, tai netylėkite! Šitai būtų labai svarbu išsiaiškinti, nes anaipol nėra savaime aišku. Praeities sąmonę modernizuojančios ir stilizuojančios istorinės dramos čia negali niekuo padėti, veikiau trukdo suprasti. Negalima sakyti, kad jeigu kur buvo ar yra žmonių, tai buvo ar yra ir sąžinė. Antai, kai nėra kaltės sąmonės, gali būti gėda, bet ne sąžinė. Visų šių sąvokų neturėtume automatiškai įkelti bet kur ir bet kada, kai nagrinėjame istorinius žmogiškumo pavidalus. Knygoje pasakyta kategoriškai, kad Kulviečio *Tikėjimo išpažinimas* yra pirma-

sis sąžinės dokumentas LDK. Jei tvirtinama (žinoma, visiškai pagrįstai), kad krikštaitas ir evangelizacija buvo anksčiau, reikia šitai argumentuoti, nagrinėjant konkrečius įvykius ir tekstus. Kodėl susidarė *avaritia* ir sąžinės priešprieša? Suprantame, kad tai protestantiškos polemikos sąlygotas klausimo kėlimo būdas, turint omenyje visiškai konkrečius idėjinus priešininkus:

pastariesiems priskiriama viena, o saviesiems – kita. Bet tada žiūrėkime, kokie vis dėlto yra kiti, kitokie sąžinės pėdsakai ir įvardijimai, koks vaizdas susidėsto. Man regis, tai Dainoros Pociūtės iššūkis kitiems kultūros istorijos tyrinėtojams ir visiškai realus tikras pasiūlymas.

*Diskusiją užrašė
Gintarė Petuchovaitė*